

A nőstényördög megszelídül

Tibet megtérése

Szegedi Mónika

A Kr. u. VII. század elején, az államalapítással egyidejűleg jelenik meg Tibetben a buddhai tanítás; három nagy uralkodó néhány tudós szerzetes segítségével „megtéríti” az országot, s a buddhizmus indiai ága rövid idő alatt intézményesül, a VIII. század végére államvallássá lesz, a nép örömére; majd a IX. század közepétől a peremvidékekre szorul ugyan, de folytonossága megmarad, s a X. század végétől újabb lendületet kapva, immár széleskörűen elterjed és differenciálódik. — Röviden így szokás összefoglalni a tibeti buddhizmus történetét. Ez a kép nagy általánosságban helytálló, és lényegében egybeesik a tibetiek önképével: a kései krónikák elbeszélései felől visszatekintve Tibet buddhista megtérése alapvetően egy döntő fordulattal bekövetkező, töretlen — és vallási értelemben szükségszerű folyamatnak látszik.¹ Ám a tibeti történetírás, sőt maga az írásbeliség is lényegében a buddhizmus hatalmilag támogatott megjelenésével egy időben veszi kezdetét — a krónikások maguk már többnyire buddhisták, vagy legalábbis érdekeltek az uralkodói körökben. A folyamat előzményeit és fordulópontjait a tibeti történeti hagyomány láthatóan igyekszik úgy rekonstruálni, hogy az események az uralkodó ideológia mindenkori kívánalmaival összhangban legyenek. Az így megrajzolt kép, különösen az „első megtérést”, vagyis a történet kezdetét illetően, igencsak árnyalásra szorul. Más tudományágak — régészet, nyelvészet, antropológia stb. — is segítenek közelebb jutnunk a valósághoz, de a tibeti filológia „belülről”, magának a tibeti nyelvű történeti szövegfolyamnak a vizsgálatával is levonhat bizonyos következtetéseket, sőt, még szűkebbre vonva az elemzés körét, a kifejezetten buddhista szerzőktől származó, tibeti nyelvű szövegekben is felfigyelhetünk jól-rosszul kendőzött ellentmondásokra, mint amilyen például a „szelíd”, nem térítő és hangsúlyozottan nem mágikus buddhizmusnak erőszakkal és karizmatikus mágus-jógik segítségével történő terjesztése. Ezek a krónikák, évkönyvek, életrajzok egyenként is több száz oldalra rúgnak, számuk pedig hatalmas,² így vizsgálatuk nem kis feladat, de a közöttük lévő különbségek, illetve egy adott szövegen belül fel-lelhető ellentmondások alapján lehet következtetni egyrészt az események tényleges mikéntjére, másrészt az eltérések okaira, a történetírók szándékaira. A következőkben néhány, tekintélyes forrásból származó, jellegzetes példával szeretném megvilágítani ezt a helyzetet, s egyúttal igazolni, hogy a bevezetőben vázoltakkal ellentétben Tibet

¹ A jelenkori tibeti buddhista történetírás is ezt a leegyszerűsített képet közvetíti, ld pl. SZÖPA 41–46.

² MARTIN 1997-es katalógusa 702 tételt sorol fel. — A tibeti történeti munkákról az első tudományos ismertetést KÖRÖSI CSOMA Sándor tette közzé.

buddhista megtérése valójában hosszan elnyúló, több hullámban zajló és több forrásból merítő, sok konfliktussal járó folyamat volt, melyet korai szakaszában egyértelműen politikai indítékok segítettek, s hogy benne szorosan összefonódott az államalapítás-államszervezés, a buddhizmus térhódítása, az írásbeliség kezdete és a gazdasági, technikai-technológiai fejlődés.

A szöveges források

A tibeti királyság létrejöttére és korai időszakára vonatkozó tibeti nyelvű történeti források legnagyobb része a buddhizmus második tibeti hulláma, a tibeti állam XIII. századi restaurációja után keletkezett, így lényegében azonos elbeszélői szempontot képviselnek, sőt egymásra támaszkodnak. Vannak ugyan „testamentumok”, melyeket a tibeti hagyomány az első királyoknak, illetve a legendás Lótusz-született mesternek, Padmaszambhavának tulajdonít; a legenda szerint megírásuk után ezeket elrejtették, például a lhaszai főtemplom egyik oszlopába, majd a második megtérés idején „megtalálták” azokat — különösen a *nyingma* irányzat³ jeleskedett az ilyen „kincs-szövegek” fellelésében —, de általában a XI. század után keletkező új iskoláknak fontos volt a nagy királyok hagyományával való folytonosság felmutatása.⁴ Tény tehát, hogy az első megtérés eseményeivel ténylegesen egykorú írott forrásokat a hivatalos tibeti történetírás nemigen tart számon. Emiatt rendkívüli jelentőségűek a dunhuangi kolostorbarlangokban és a turkesztáni romvárosok környékén fellelt írásos emlékek: kéziratok, feliratos fatáblák, levéltöredékek, valamint a feliratos kőoszlopok, melyeken a királyi ediktumokat, békeszerződéseket, határvitákkal kapcsolatos megállapodásokat megörökítették. Ugyancsak fontosak a korabeli kínai, perzsa, arab és más szomszéd népek nyelvein keletkezett feljegyzések, császári krónikák, útbeszámolók, haditudósítások, kereskedelmi jegyzékek.

Tibet a VII–IX. században Belső- és Közép-Ázsia egyik katonai nagyhatalmaként a Selyemút egy részét is uralta, a Takla-Makán sivatag, a Tarim-medence kereskedelmi és hadi útjain állandó helyőrségekkel rendelkezett, a nagyobb városokban állandó haderőt állomásoztatott, és a helyi kínai, türk, ujjur adminisztráció fölé tibeti nemesi helytartókat nevezett ki.⁵ Ezekben az évszázadokban a tibeti hódoltság területen a tibeti vált a hivatalos — elsősorban a katonai-adminisztrációs — kommunikáció nyelvéné, a tibeti nagyhatalom összeomlása után, a tibeti buddhizmus fokozatos terjedésével párhuzamosan pedig a térség *lingua franca*-jává, ahogyan ma

³ tib. *Rnying ma*, jelentése: 'régí'. A tibeti szavakat a főszövegben ejtés szerinti, magyaros átírásban, lábjegyzetben a klasszikus alak Wylie-átírásában adom meg. A forrásszövegekből idézett részletek saját fordításomban olvashatók.

⁴ Ilyen az „Oszlop testamentum” (*Bka' chems ka khol ma*, lásd SMON LAM RGYA MTSHO) és a „Mani gyűjtemény” (*ma Ni bka' 'bum*). A korai forrásokról ld. KUIJP.

⁵ A korszakról részletes áttekintést ad BECKWITH.

is a klasszikus tibeti a mongol, burját, kalmük buddhisták szakrális nyelve.⁶ A hódoltsági területek arisztokrata családjainak gyermekei megtanultak tibetiül, feltehetőleg e művelt családokból kerültek ki azok az írnokok és fordítók, akik a dunhuangi kolostorban a tibeti nyelvű buddhista szútrákat másolták elképesztő példányszámokban, illetve kínairól tibetire fordítottak fontos buddhista szövegeket, például olyan filozófiai traktátusokat, amelyek szanszkrit eredetije addigra már elveszett. A dunhuangi barlangokban talált iratok feldolgozása nemzetközi program keretében zajlik; a szövegeket és a hozzájuk kapcsolódó tanulmányokat folyamatosan közzéteszik.⁷ A vegyes témájú szövegek a korszak hatalmi és életmódviszonyaira vonatkozóan rendkívül értékes források: imák, temetkezési szertartások leírása, jóslásmódozatok, törvények, hivatalos jelentések éppúgy vannak közöttük, mint pl. a tibeti katonák helyi-ekkel szembeni erőszakos cselekményeit, illetve túlzott adóbehajtását tiltó hivatalos iratok, szerződések, számlák, továbbá mesék, legendák — és ótibeti nyelvű krónikák, uralkodói leszármazási listák, valamint államközi szerződések, mint például a 822-ben keletkezett híres tibeti-kínai békekötés szövege, és más templomi, szikla- és barlangfeliratok másolatai. Ezek a kincsek azonban jobbára szövegtöredékek, amelyekből nehéz rekonstruálni a korszak eseményeinek vonulatát általában, és különösen a buddhizmus tibeti történetét.

A buddhizmus tibeti meghonosításának két szakasza

A buddhizmus megjelenése és intézményesülése előtt voltaképpen Tibetről mint egységes államról nem beszélhetünk — a Tan története egyúttal az államalapító dinasztia és az államalkotó nép története is. A mai tibetiek ősei feltehetően egy nomád törzsi alakulat részeként a Kr. e. V–IV. század folyamán népesítették be későbbi hazájuk területét. Az V–VII. század folyamán egyik csoportjuk a közép-tibeti régióban megszilárdította hatalmát, majd évszázadokon át területszerző hadjáratokat folytattak, és hosszabb-rövidebb ideig uralták a környező vidékeket, beleértve a Selyemút egy részét is. *Szongcen Gampo* tekinthető Tibet első történelmi királyának, aki a VII. század elején fővárost alapított, szigorú törvénykezéssel, katonai sikerekkel és dinasztikus politikával megteremtette egy egységes állam alapjait és stabilizálta helyzetét a térségben. Utódai közül kiemelkedik *Triszong Decen* és *Tri Ralpacsen*; a tibeti történelmi emlékezetben ők együtt a „három tankirály”,⁸ mégpedig azért, mert az államalapítás során a központosított hatalom megteremtése mellett azon munkálkodtak, hogy szellemi-kulturális értelemben is a kor és a térség virágzó birodalmainak sorába emeljék országukat. Ennek jegyében egységes írást alkottak, lefektették a közoktatás alapjait, teret engedtek a buddhizmus különböző ágazatait képviselő, idegen ajkú tudós szerzeteseknek, jogi-tanítóknak, pártolták és finanszírozták szentiratok és kommentárjaik

⁶ URAY 1981.

⁷ *Old Tibetan Documents Online*. — Részletes bibliográfiát is találunk itt.

⁸ *Srong btsan sgam po, Khri srong lde btsan, Khri ral pa can*

lefordítását, kolostorok építését, és államvallássá tették a buddhizmust. Mindeközben meg kellett küzdeniük saját, törzsi alapon szerveződött nemességük ellenérdekelt csoportjaival és a területszerző hadjáratok során ellenséggé váló szomszédos hatalmak katonai-politikai erőivel. A Tang-kori Kínával, az éppen felbomló perzsa Szászánida Birodalom örököseivel, az arab, türk-karlük szomszédokkal és a tibeti-rokon népek kis fejedelemségeivel vívott háborúk, vazallusi kapcsolatok és partneri szövetségek a VIII. századra nagyhatalmi pozícióba emelték a tibeti királyságot. 763-ban az akkori kínai fővárost is elfoglalták a tibeti seregek, és fontos szerepük volt az ellentétes irányú arab s kínai terjeszkedés kiegyensúlyozásában, ami a lényegében ma is fennálló hatalmi-vallási viszonyokat megalapozta Belső- és Közép-Ázsiában. A területi expanzió, különösen a Selyemút időszakos ellenőrzése gazdasági fellendülést hozott.

A hódoltság területének és a környező államok kultúráinak erős hatást gyakoroltak a hódítókra, a VII. század közepétől meginduló iszlám hódítás pedig, a menekülő buddhista szerzetesek képében, spontán szellemi erőforrást teremtett az önazonosságát kereső fiatal tibeti államnak. A kényes egyensúly azonban megbomlott, a terjeszkedés a IX. század közepére megtorpant: a harmadik tankirályt meggyilkolták, az uralkodó család és támogatóik elmenekültek, szétszóródtak, akárcsak a buddhista szerzetesek és követőik, s hosszú időre kis fejedelemségek széttagolt, viszálykodó terepévé vált a fiatalon elbukott állam területe. A buddhista kultúra átplántálásával foglalatossá fordítócsoportok munkája is félbeszakadt, de a X. század végétől a buddhizmus újabb irányzatai a peremvidékek felől lassan újra beszivárogtak, és elkezdődött Tibet „második megtérése”. Voltaképpen ekkor jött létre a tibeti buddhizmus, e sajátos, szinkretikus vallási képződmény, mely az első megtérés „régiből” buddhizmusától már érintett helyi kultuszokat és a környező területek szellemi hagyományait, így a párhuzamosan standardizálódó *bön* vallás elemeit magába olvasztva végül széles körben népszerűvé vált. A feudális oligarchia központjaiban, egy-egy nagy hatalmú nemzetség pártfogása alatt és szolgálatában alakultak meg a tibeti szerzetesrendek a XI–XIV. században. Közülük hol egyik, hol másik került domináns helyzetbe, függvényében a mindenkori bel- és külpolitikai játszmáknak. A XIII. századtól a hatalom központosítása mongol segítséggel sikerült, s e patrónusi viszonyt a kínai császári trónra kerülő mongol uralkodók is fenntartották; a XVI. században létrejött a dalai lámák intézménye, majd a teokratikus állam.⁹

E rövid áttekintés alapján is látható, hogy a buddhizmus tibeti meghonosításának első kísérlete is bő két évszázadba telt, és nem spontán népi kezdeményezés, hanem alapvetően az uralkodó elit politikai döntése nyomán vált normává, s csak mintegy

⁹ Minderről röviden ír SZEGEDI. Magyar nyelven a legteljesebb összefoglaló HOFFMANN 167–181. A legfrissebb mérvadó monográfia SCHAIK 2011. Rövid kronológiát ad KAPSTEIN: XVII–XX. A történeti műfajokról lásd KUIJP. URAY Géza munkássága igen jelentős a témában.

hatszáz év múlva éri el intézményesült, standardizálódott formáját.¹⁰ A folyamat időbeli határainak megállapításához azt is figyelembe kell vennünk, hogy a buddhizmus ténylegesen már jóval régebben jelen van a térségben: Északnyugat-India, a himalájai kisebb királyságok, Kelet-Turkesztán, Nyugat-Tibet, Kína és Délkelet-Ázsia országainak egy része már buddhista akkor, amikor a tibeti állam létrejön, vagyis az itt élő népcsoportok, változó mértékben ugyan, de nyilvánvalóan korábban is találkoztak a buddhizmus képviselőivel. Úgy tűnik azonban, hogy az csak a 600-as évek első felétől élvez változó mértékű hatalmi támogatást, az államalapítás kényes folyamatának részeként. Az első dinasztia királyait még bön szokás szerint temették el, a békekötések alkalmával a diplomata állati vérrel bekent ajakkal mondták el esküjüket — ilyen és hasonló tények is utalnak arra, hogy az első megtérés idején meglehetősen bizonytalan volt, hogy a buddhizmus gyakorlása mit is jelent. A szentiratok tibetire fordítása ugyan megkezdődött a tibeti írás megalkotásával párhuzamosan még a VII. században, de ez a munka komoly lendületet a második tankirály, Triszong Decen idején kapott. A buddhizmus államvallássá tételét is az ő személyéhez és a 779-es évhez kötik, ám ekkor tulajdonképpen csak egy deklaráció történik az uralkodó részéről, mely „lehetővé teszi” a buddhizmus gyakorlását. Ekkor jutnak jelentős mértékben tényleges politikai szerephez a buddhista szerzetesek — ami szükségképpen egységbe forrasztja a „nemzeti klérus”, de leginkább a tibeti törzsi nemesség buddhistaellenes erőit. Ez az állam összeomlásához vezetett — még a buddhizmus kolostori intézményesülése előtt! A rokon kapcsolatoknak óriási jelentősége volt. Az első tankirály dinasztikus politikáját ugyanis utódai is folytatták (megvoltak az előzményei is), ami azt jelentette, hogy az uralkodó öt-hat feleséget is szerzett, a környező birodalmak hatalmi elitjéből és a tibeti törzsi arisztokrácia soraiból, mindegyik nagy klánból egyaránt. Rendkívül nagy jelentősége volt az úgynevezett „nagybáty-miniszterek”¹¹ intézményének, amely a mindenkor uralkodó anyai rokonsága prominens tagjainak biztosított fontos pozíciókat. A többnyire gyermekként trónra kerülő uralkodók helyett gyakorlatilag e nagybácsik kormányoztak, közülük kerültek ki a nagy hatalmú régensek és tábornokok, a hatalmas birodalom katonai és gazdasági irányítói, adminisztrációjának és diplomáciájának vezetői. E bonyolult bel- és külföldi rokonsági viszonyok egyszerre biztosították a bel- és külpolitikai egyensúlyt s jelentettek egyúttal állandó feszültségforrást. Ármány, cselszövés, hűségeskü, hitszegés, merénylet kíséri a birodalom hatalmi-vallási harcait. A nagy nemzetségek befolyásos tagjainak vallási-kulturális szerepe is óriási volt: ők kaptak megbízást a tibeti írás megalkotására, őket küldték külhoni tanulmányutakra, s egyúttal arra a misszióra, hogy vallási tanítókat keressenek meg és hívjanak Tibetbe, például az észak-indiai kolostoregyetemekről; ők és gyermekeik lettek az első felszentelt szerzetesek, fordítók, krónikások, majd a kolostor- és rendalapítók. (A második megtérés után a feudális hű-

¹⁰ Egy VIII. század elején keletkezett kínai útbeszámolóból úgy tűnik, hogy akkortájt Tibetben a buddhizmus „ismeretlen”. HOFFMANN 168.

¹¹ tib. *zhang blon*

bérurak rokonai voltak a kolostorok apátjainak és a magas rangú udvari szerzeteseknek — a világi és egyházi hatalom összefonódása a teokratikus állam létrejöttékor teljesedik ki majd a XVII. században.) Nem meglepő tehát, hogy az „idegen” vallás eleve sokféle formában volt jelen a tibeti uralkodói körökben, hiszen másfajta szokásokat hozott magával egy kínai, egy nepáli, egy zsangzung vagy egy uigur hercegnő, s az is érthető, hogy a buddhizmus mint vallás gyakorlása jó ideig csak a szűk uralkodói elit egy részét érintette és a tibeti ajkú népességnek sokáig idegen maradt. Az örökösödési viszályok, a folytonos hatalmi harc nyomai jól láthatók a tibeti történetírók munkáiban: valamennyi krónikás egybehangzólag beszámol az ideológiai köntösben zajló háborúságról a bön és a buddhizmus, illetve a buddhizmus indiai és kínai képviselői, valamint világi támogatóik között. E beszámolók a dogmatikai kérdéseknek is teret szentelnek, s így fontos forrásai a korabeli vallási és filozófiai irányzatokról való tudásunknak. Hitvitákra még a VIII. sz. végén, az államvallásról szóló deklaráció után is sor kerül; az első szerzetesi központot, a Szamje kolostort is csak 775 körül alapítják. A szentélyek építését forrásaink az ártó szellemekkel vívott hosszas harcként örökítették meg.

A megtérés kanonizált narratívája

A nagy tibeti rendek a XIII–XIV. századra már szilárd intézményhálózattal és anyagi forrásokkal rendelkeztek, kolostoraik hatalmi és kulturális központokká váltak. Tudós apátok és művelt tanítványaik ekkor kezdték meg a nagy nemzeti történetírás munkáját: a rendelkezésre álló források alapján megírták a tibeti nép és állam történetét egészen saját koruk közvetlen előzményeiig. E munka során igyekeztek úgy elősorolni az eseményeket, hogy minden történés egy irányba mutasson, nevezetesen, hogy a tibeti állam, anyagi és szellemi javaival együtt, csakis a buddhizmus égisze alatt ténykedő uralkodóknak köszönheti létét, így fennmaradása és jóléte sem nélkülözheti a buddhista hagyományt és annak fenntartóit, képviselőit. A korai beszámolókhöz képest még inkább a vallástörténeti szempont került előtérbe.¹² A szerzetességnek az a formája, amely Tibetben kialakult, miszerint minden család egy fiúgyermekét szerzetesnek ad és különféle adók formájában támogatja az adott kolostort, több szempontból üdvösnek bizonyult: gátat szabott a túlnépesedésnek és a földvagyon szétaprózódásának (hasonló funkciót töltött be a Nyugat-Tibetben szokásban volt poliandria), ami a termőföldek és lakható vidékek szűkössége miatt bírt jelentőséggel; másrészt a vallási-kulturális-ideológiai funkciókat a világi hatalommal összefonódva betöltő szerzetesség „nemzeti” maradhatott, sőt szűk értelemben véve „lokálpatrióta”, tekintettel arra, hogy egy-egy vidék kolostorának vezetői az adott terület világi hűbéruraival rokoni kapcsolatban álltak.

¹² Az egyik ilyen krónikás Butön Rincsendrub (*Bu ston Rin chen 'grub*), a XIV. század kiemelkedő tibeti tudósa. Számos tudományágban alkotott maradandót, különösen nagy jelentősége van hatalmas vallástörténeti művének. A korszak jellegzetes történeti műve a *Királytükör*, melyet a rendkívül fontos szerepű Szakjapa rendhez tartozó Szönám Gyalcennek (*Bsod nams rgyal mtshan*) tulajdonítanak. — Adataik a könyvészetben.

E lokális központok mindegyikének megíródott a maga krónikája, a kolostor saját történetével, vezető szerzeteseinek életrajzaival és műveik összegzésével — s ez a hagyomány a mai napig is él. Érthető módon a krónikások érvényre jutatták saját helyi szempontjaikat is.¹³ Nyilvánvaló, hogy ezen ideologikus narratíva megkívánta, hogy a nemzeti emlékezetben őrzött mítoszokat és legendákat, valamint a rendelkezésre álló történeti adatokat, melyek gyakran véres terrortól, cselszövésről és bosszúról, becsvágyról és mohóságról számoltak be, némiképp átrendezzék, a nem-ártást és együttérzést hirdető buddhizmus szempontjából elfogadhatóvá tegyék. Ennek leggyengébb módjai: a kellemetlen eseményekhez szimbolikus jelentőséget rendelnek, vagy egyszerűen elhallgatják őket. Ugyanakkor az alattvalók tiszteletét ki lehet vinni az uralkodó erejének, rettenthetetlenségének ecsetelésével is — valószínűleg ezért találunk a tankirályok élettörténetében olyan elemeket, amelyek arra utalnak, hogy nem riadtak vissza az erőszaktól, ha a helyzet úgy hozta.

A tibeti történelem krónikásainak a legnagyobb kihívást bizonyára az jelentette, hogyan szőjék egybe a különféle hagyományok szárait egységes elbeszéléssé. Történelmük kezdetéről szólva a népi emlékezet és a buddhista interpretáció sajátos módon keveredik: a nép őszülője egy szikladémon asszony és egy majom-remete — így tartják. Ez egybecseng azzal a más történeti forrásokból adódó feltevessel, hogy a honfoglaló tibeti törzsek valamelyikének a majom lehetett a totemállata. A buddhista történetírás szerint a majom ősapa valójában egy emanáció: a Kegyes Pillantású bódhiszattva-isten, Avalókitésvara¹⁴ megtestesülése, akinek küldetése a vad hegyi népek, a „nem-emberek” megzabolázása. Az a kép, hogy a hegyes-völgyes felszínű Tibet nem más, mint egy hátán fekvő, ölet feltáró nőstényördög, akit különféle praktikákkal megszelídítenek a buddhai tudással felvértezett tudósok és mágusok, általánosan elterjedt, s az államalapítás és vallásteremtés több szakaszához társítva előfordul. A tibeti uralkodók eredetéről ugyancsak több legendát ismernek a buddhista krónikások; ezek egyik csoportja szerint délről, valamelyik nagy indiai királytól származnak. Ismerünk olyan változatokat, melyek szerint egy királynak úszóhártyás kezű fia születik, ólomládában a Gangeszbe vetik, de megmenekül; utóbb a Himalájába kerülve bön papok égi küldöttnek nyilvánítják és urukká teszik. Leszármazottai volnának az első tibeti uralkodók.¹⁵ Egy másik hagyomány szerint a tibetiek történelem előtti királyai „égi” származásúak, így haláluk után szivárványkötélen visszatértek az égbe, és nem hagytak hátra földi maradványokat. A nyolcadik, Drigum Cenpo azonban *rossz démontól megszállva*, párbajra hívta egy tanácsosát, s közben elmetszette szivárványkötelét, így nem juthatott vissza az égbe, maradványait síremlék őrzi. Utódai is ugyanígy, földi halandók módjára távoztak. Ám a sok generációval később megjelenő Szongcen Gampóról, az

¹³ Erről bővebben: KAPSTEIN 23–37.

¹⁴ Tibetiül Csenrészi (*Spyan ras gzigs*).

¹⁵ Például Butönnél; OBERMILLER II/181–188. Az úszóhártya és egyebek Buddha különös testi jegyei között szerepelnek. A korai királyoknak tulajdonított efféle tulajdonságokról és egyéb legendákról lásd HAARH.

első tankirályról azt tartják, hogy benne újra Avalókitésvara testesült meg, oly módon, hogy a szívéből kibocsátott fénysugár egy nomád fejedelem hitvesének méhébe hatol — ebből születik Szongcen. Avalókitésvara két szeméből is kibocsát egy-egy fénysugarat, ezek Kínában és Nepálban érnek célba, két hercegnő születik belőlük: Szongcen majdani feleségei, akik magukkal hozzák hazájukból a buddhista tanokat, szobrokkal és kegytárgyakkal együtt. Az Avalókitésvara szájából eredő fénysugár pedig a Hat varázsszótag, a barbárságot oszlató *Óm mani padmé hüm* lesz. Ugyane koncepció jegyében örökítik meg Szongcen halálát is: visszaolvad Avalókitésvarába, kifejezván, hogy eredendően egy azzal, s emberként való megjelenése és uralkodói-államalapítói ténykedése nem volt más, mint a tibeti nép szenvedéseinek enyhítéséért folytatott buddhai misszió. Szongcen és hitvesei így nem hagynak hátra földi maradványokat... A buddhista szerzők így állítják helyre az „égi királyok” hagyományát: a sámánisztikus eredetmítoszt ötvözik a buddhista koncepcióval. A király és hitvesei ilyenén távozása után főminisztere közli a törzsi nemesség képviselőivel, hogy az uralkodó Avalókitésvara megtestesülése volt; bizonyítékok sokaságát sorolja elő, oly meggyőzően, hogy azok végül elfogadják a dolgot. Fontos tény, hogy még viszonylag késői szövegek is hosszan taglalják ezt — vagyis feltehetőleg Szongcen Gampo istenkirályi mivolta nem volt magától értetődő. Mindenesetre az elbeszélés szerint a népnek inkább azt mondják a miniszterek, hogy a király betegségben halt meg, majd egy bábót nagy tisztelettel el is temetnek egy pompás síremlékben...¹⁶

A mitikus királyok idején élt Rulakje¹⁷ szimbolikus története szintén fontos emlék a történelem előtti múltból. A nyolcadik ős-király, ama bizonyos kötélmetsző Drigum halála után a fiait száműzik s a főminiszter ül a trónra, míg özvegyével a lovakat őriztetik. Ő egy napon elalszik a legelőn, s álmában megjelenik egy hófehér testű férfi. Szerelmeskednek; az asszony felébred: egy hatalmas, fehér vadjakot lát elvágatni „párnája alól” — aki nem más, mint a tibeti királyi dinasztia védelmező hegy-őse, Jarlha Sampo megtestesülése.¹⁸ Nyolc hónap múlva az asszony egy öklömnyi vérrögöt szül, amely mozog, de nincs szeme-szája. Meleg jakszarvba teszi és ruhájában melengetve magán hordja. Pár nap múlva egy fiúgyermeket talál benne. Ő lesz Rulakje (Szarvban-született), aki később visszahívja egyik száműzött fivérét, Drigum király fiát — így nem szakad meg a dinasztia —, ő maga pedig főminiszterként tevékenykedik. A hegyisten sok nemzedékkal később, a híres Padmaszambhava buddhista tanító látogatása idején, ismét fehér jak képét ölti, s megpróbálja feltartóztatni a mestert, hóvihart támasztva. A nem-buddhista irányzatok korai dominanciájának nyoma lehet ez a mitológiai alak. E hegy-istenség utóbb a rivális bön irányzatnak is kedvelt figurája lesz, a buddhista krónikák pedig éppen Rulakje idejéhez kötik a bön kialakulását „Per-

¹⁶ A történet olvasható pl. itt: RGM 167–193; CM 197–217. Az V. Dalai Láma krónikája: 3.2. 5.4 (*Chos rgyal gyi rtags bstan pa'i skor*).

¹⁷ tib. *Ru la skyes*

¹⁸ tib. *Yar lha sham po* — hegy a közép-tibeti Jarlung-völgyben, ahonnan az első királyokat származtatják, a legenda szerint itt szállt alá az első uralkodó. A király életszellemének őrzője, fehér jakon lovagló istenség, illetve a buddhizmusban a Tant védelmező erő.

zsiában”¹⁹ és megjelenését Tibetben.²⁰ Feltételezhető az ilyen szövegelemek alapján, hogy a bön és a buddhizmus képviselői jóval a tibeti állam létrejötte előtt jelen voltak a térségben és szerepet játszottak a társadalmi mozgásokban. A bön vallású zsangzung államnak a feltörekvő közép-tibeti királlyal vívott harca az előbbi bukásával végződik.²¹

A buddhizmus korai jelenlétének határozott nyoma van egy másik legendás király, Lha Thothori²² élettörténetében, amelyet minden buddhista krónika megemlít. Palotája tetejére égi ajándék hullott: ismeretlen nyelvű és írású szövegek és titokzatos rendeltetésű kegytárgyak. Egy jóslat is elhangzik, mely szerint ötödik leszármazottja idején megértik majd ezek jelentését. A király tiszteletet tanúsít az ajándékok iránt, és csodás jutalmat nyer: még egyszer annyit élhet, amennyit addig, és százhusz évesen hal meg.²³ A tibeti történetírás saját belső hagyománya is úgy tudja tehát, hogy a tibeti proto-államban volt előzménye a későbbi megtérésnek. A rendkívül tekintélyes, XIX. századi tudós láma, Dzsamgön Kongtrul ismertet egy olyan értelmezést, mely szerint

csak bön mese az, hogy tárgyak hulltak az égből, mert a bön papok kedvelik az Eget. Valójában két buddhista tudós hozott magával szövegeket, ám a király nem értette azokat.²⁴

Az első tankirály, Szongcen Gampo lesz az a bizonyos ötödik leszármazott, aki az addig titkos tanok értelmét felfeji. Avalókitésvara megtestesüléseként küldetése éppen ez: a Tan elterjesztése a tibeti birodalomban. Alakjához kapcsolódóan rengeteg emléket őriznek a tibeti történeti munkák, így a nagy tekintélyű, XIV. századi *Királytükör* is. A hagyomány szerint az uralkodó titkos kinyilatkoztatások, jóslatok és beavatások sorát hagyta hátra. Proféciáiban a Tan felvirágzása és az általános jólét vizionálása közé Szongcen ilyen mondatokat sző:

A szomszéd országok minden kincse ide gyűlik majd, diadalt aratok minden égtáj felett. (...) Egyszer majd a környező népek mind az én hatalmam alatt egyesülnek, dicsőségem az éggel lesz egyenlő.²⁵

Nehéz nem észrevenni a birodalmi álmot, amely, mint láttuk, a Szongcent követő évszázadokban meg is valósult. A király részletesen taglalja a buddhista tanítások intézményesülését és Tibet általános megerősödését, majd — isteni előrelátással — a buddhista-barát uralkodóház bukását, a szentiratok elégetését, a szerzetesek száműzetését, a kolostorok lerombolását; sőt, tovább is előre pillantva a jövőbe, előre vetíti „a Tan paraszának felélesztését”, azaz a második megtérés eseményeit, mindezt konkrétumokkal: személy- és helynevekkel, kronológiailag is lényegében pontosan.

¹⁹ A tibeti forrásokban *Stag gzigs*, ’Tigrisszem’ — valószínűleg a „tadzsik” szó tibeti etimologizálásából. Baktriának felelhet meg.

²⁰ *Királytükör*, a tibeti nyelvű műben: RGM 56–57, angol nyelven: CM 83–85.

²¹ A zsangzung birodalomról lásd BELLEZZA, a bön irodalmáról: MARTIN 2013.

²² Lha Thothori Nyencen/Nyensel: *lha tho tho ri snyan btsan/- snyan shal*

²³ RGM 59–60. CM 887–89.

²⁴ JAMGÖN KONGTRUL LODRÖ TAYÉ 238–239.

²⁵ RGM 163, 165; CM 192, 194.

E jóslatok nyilvánvalóan utólagosan lettek a történetbe illesztve, akárcsak azok a verses és prózai formájú elméleti fejtegetések, melyek a mahájána buddhizmus nézeteit foglalják össze. Az *Üresség-tan* értelmében szól a látszat-alattvalókról és látszat-királyokról, ugyanakkor a *Karma-tan* jegyében tiszteletet és bizodalmat kíván a megvilágosodás minden reprezentánsa — így a királyok iránt is.²⁶ Ezek a tudós szerzetesek kezétől származó betoldások, fogalmi-terminológiai értelemben jól kidolgozott tézisek szemléletüket tekintve ellentmondásban állnak a király nagyhatalmi vízióival. A tibeti hagyomány ezeket a bölcsesség megnyilvánulásaként értékeli, mely a jövőendő nemzedékek anyagi és szellemi jólétét biztosítja. A történeti tények rekonstruálására törekvő olvasónak feltűnőek azok a szövegrészek is, amelyekből kiderül, milyen határozottan állt ki Szongcen király a buddhizmus ügye mellett:

A király, hogy a tibeti népet az erény tíz törvényére vezesse, kihirdette: „Felállítatik a félelem és rettegés ítélőszéke, s a Buddha tanának ártók, Tibet törvényeivel szembeszegülők megbüntettetnek.” Ezután varázserejét megmutatta: a démonokat²⁷ megkötözte, leverte, szemüket kiszúrta, térdinukat elvágta, és más hasonlókat cselekedett. S bár mindezt nem vitte véghez valójában, mégis alkalmas módja volt ez az elrettentésnek — a nép fejet hajtott az erény tíz törvénye előtt.²⁸

Híre ment jótetteinek: két khotáni²⁹ novícius éveken át hiába próbálkozott vizualizációs gyakorlatokkal, mígnem egy égi hang közölte velük, hogy a Kegyes Pillantású Avalókitésvara, az Együttérző istenség az, akivel karmikus kapcsolatuk van, az ő megtestesülése pedig most a Havas Tibet királya. Keressék fel őt, s lássák szemtől szemben. Nekivágnak a hosszú és veszélyes útnak. A királyi székhely felé közeledve egy völgyben lefejezett, kivájt szemű hullákon lakmározó kutyákat és madarakat látnak. *Kétség* ébred a szívükben, s elborzadva kérdezik a helybélieket, mi történt itt. „Megsértették a király törvényeit, és így bűnhődtek” — így a válasz. A szerzetesek ekkor, *eltévelyedve*, így kiáltanak: „A Kegyes Pillantású maga az Ördög!” — s rémülten visszafordulnak. A király követeket küld utánuk azzal a paranccsal, hogy hozzák elébe, békés eszközökkel, a borotvált fejű, sáfrányszín ruhás szerzeteseket. Azok rettegve lépnek elé, ő mosolyogva fogadja és megvendégeli őket, s megmutatja a fején Amitábhá, a Végtelen Fény buddhájának képét:

Népemet a megszabadulás és megvilágosodás útjára vezettem, és mióta csak uralom e birodalmat, egy tűfoknyit sem ártottam senkinek Mivel a tibetiek egy majomtól és egy démonasszonytól származnak, azért teremtettem ezeket a rettentő látomásokat, amelyektől útközben megrémültetek, hogy így tanítsam őket.

²⁶ RGM 166–183; CM 194–209.

²⁷ tib. *mi ma yin*, 'nem-ember'. Értelmezhető úgy is, hogy 'nem alattvaló'.

²⁸ RGM 159; CM 189.

²⁹ A Takla-Makán sivatag és a Tarim-medence oázisvárosai a Selyemút részét képezték; a kínai, tibeti és karluk-arab hatalmi törekvések ütközőpontja volt ez a terület, így a khotáni buddhista királyság is (tib. *Li-yul*), melyet 670 körül foglaltak el a tibetiek. Az említett történeten kívül más nyoma is van annak, hogy ekkoriban a khotáni buddhista közösségekkel eleven kapcsolatot ápolott a tibeti uralkodó.

Majd csettint egyet, s a hullák eltűnnek, mint a szivárvány, az uralkodó pedig tanításban részesíti az örvendező ifjakat, kifejtve a Buddha-tan lényegét, többek között azt az intelmet, hogy tartózkodjunk az élet kioltásától ... Ezután csodálatos módon hazajuttatja őket: „Csak hajtsátok a fejeteket a batyutokra, mint párnára, és hazagondolva merüljete álomba!”³⁰

A tibeti buddhizmus hatalmi-politikai megalapozása tehát Szongcen, az első tankirály érdeme, a szellemi-kulturális feltételek hathatós megteremtése viszont inkább utódainak köszönhető. Alighanem a döntő fordulat emlékét őrzi a második tankirály, Triszong Decen származásának története. Ő ugyanis egy kínai származású királyné gyermekeként született, ám apjának egy másik, a Nanam klánból származó, idősebb felesége elraboltatta és sajátjaként mutatta be az udvarnak. A fiatal anya ekkor boszszút esküdött. Kínából hozott tudományát, a *geomanciát*, földvarázslást³¹ vetette be:

Hogy megszakítsa a királyi vérvonalat, a gyermekágyi vérrel a király — ugró oroszlánhoz hasonlatos — életerő-hegyének³² fejére varázskört rajzolt. Hogy ne legyenek Tibetnek bölcs vezetői, a miniszterek hegyének orrát olvasztott fémmel eldugasztotta, s elvágta a Tigris- és Oroszlán-hegy összefonódó farkát. Hogy éhínséget idézzon elő, elvágta a jarlungi Mena-hegy gyökerét, mely rizshajtáshoz hasonló. Hogy leprát hozzon Tibetre, letörte az égen szálló Madárkirályhoz hasonló Mangkhar-hegy csőrét.³³

Egy évvel később a gyermek trónörökös kinyilvánítja, hogy ő a kínai nagybáty unokaöccse... Ennek az epizódnak az értelmezése messzire vezet, itt nincs mód minden összefüggés megvilágítására. Tény, hogy Triszong uralkodásának kezdetére (Kr. u. 755) Tibet már a térség katonai nagyhatalma, a kínai birodalom komoly riválisa, és terjeszkedésének még koránt sincs vége. Feltehető, hogy a nagykorúvá váló trónörökösnek szembe kellett néznie azzal az igénnyel, hogy országát és vazallus államait hatékonyabban szervezze, s ehhez katonákon kívül jól képzett adminisztrátorokra és általában egy birodalmi jellegű értelmiségi rétegre van szükség. Valószínűleg ez indíthatta arra őt és tanácsadóit, hogy határozott lépéseket tegyen a buddhizmus támogatása érdekében: addig uralkodó, a buddhizmust ellenző rokonságát háttérbe szorította (száműzte, élve eltemettette), és az addig meglehetősen bizonytalan státuszú buddhizmust kínai, nepáli, indiai tanítók, szerzetesek meghívásával, kolostor építésével és a szentirat-fordítások erőteljes támogatásával, valamint az említett deklarációval (szabad követni a buddhizmust) erősítette meg. Jelképes, de a tibeti forrásokban nagy jelentőségű esemény, hogy visszahozták a királyi székvárosba azt a Buddha-szobrot, amelyet az első tankirály felesége hozott volt magával annak idején Kínából, de az-

³⁰ RGM 159–163; CM 189–192.

³¹ tib. *ri dpyad* vagy *sa dpyad*. Tulajdonképpen a fizikai környezet vizsgálatát, ismeretét, helyes alkalmazását jelenti. A „mágikus ráhatás” alapja gyakran a kozmosz és az egyén homológ felfogásán alapul. A geomanciának minden kultúrkörben van valamilyen szakrális formája; a jelenkori „feng-shui” ennek egyik elvilágiasodott leágazása. A nőstényördögként megjelenített Tibet esetében a tűpontok (tib. *khab rtse*) megkeresése és ily módon a démon megbénítása a vudu-mágiával is rokon.

³² *Rje'i bla ri*. Elterjedt motívum: az életszellemet (*bla*) egy szikla vagy hegy őrzi.

³³ RGM 199–200; CM 227.

tán a nemzeti ellenzék nyomására eltávolították. Egyes források szerint ekkor kerül sor az első nagy hitvitára, mégpedig buddhista szerzetesek és bön-követők között. Ez az utóbbiak vereségével végződik, irataikat elrejtik vagy vízbe dobják, tanításaikat pedig — a váratlan bajok elhárítására irányuló kivételével(!)³⁴ — betiltják. A szomszédos országok uralkodóihoz követek indulnak, Kínából is érkeznek szerzetesek, és ekkor kerül sor az „első tanító”, Sántaraksita³⁵ meghívására. Az indiai Nálanda egyetem tudós szerzetese azonban kudarcot vall: a krónikák szerint azok az útmutatások, amelyeket a királynak ad, felbőszítik a helyi szellemeket. Villámcsapás, járványok, éhínség révén ki is fejezik dühüket, s a bön felé hajló nemzetségfők nyomására Sántaraksita visszatér Nepálba, de azt javasolja az uralkodónak, hogy hívja meg Padmaszambhavát,³⁶ a buddhista mágust, aki varázserejével képes lesz megfékezni az ártó erőket. Az oddijánai mester valóban „szót ért” a helyiekkel, úgy tűnik, tényleg tud valamit, aminek több hasznát veszi a nép, mint a végső valóságról és az üres személyiségről szóló metafizikai spekulációknak... Sántaraksita is visszatér, sőt, ő tartósan marad is, felszenteli az első „próbaszerzeteseket”, azután még háromszázat, a nemeség és a közrendűek soraiból. A legjobbakat Indiába küldik „szanszkritot és a fordítás mesterségét”³⁷ tanulni; megépül az első buddhista kolostor; vezetője Sántaraksita lesz. Ezután újabb hittudósokat hívnak meg, többek között Kamalasilát, és vezetésével megrendezik a második nagy hitvitát, ezúttal az indiai és a kínai buddhista irányzat képviselői között. E viták zsinatokként értelmezhetők az adott helyzetben, és egyéb adatokból úgy tűnik, valójában több éves levélváltás közepette került sor időnként a hitelvek személyes szembesítésére is.³⁸ Ezt követően az immár képzett, hivatásos fordítói csoportok elképesztő munkát vittek véghez.³⁹ Néhány rövid életű uralkodó után kerül trónra a harmadik tankirály, akinek uralkodása alatt nyelvújításra, fordításrevíziókra, további államigazgatási reformokra és a klerikális dominancia további növekedésére kerül sor — mígnem 840 körül két főembere egy rizsszörös vacsora után álmában megfojtja, és öccse, a bön híve kerül hatalomra, aki pár év múlva ugyancsak merénylet áldozata lesz.

³⁴ RGM 203; CM 231. A hitvita tibetiül *rtsod-'gran*, szó szerint 'érvelő-verseny'.

³⁵ tib. *Zhi ba 'tsho*. Állandó jelzője a Kenpo (apát) és Bódhiszattva (a megvilágosodás iránt elkötelezett, másokat önfeláldozóan segítő személy, „buddhista szent”). Származási helye a korábbi szövegekben *Mang-yul* (a mai tibeti-nepáli határon), a későbbiekben: *Zahor* (Bengál), a zahori király fiaként tartják számon. Rendkívüli tudású és hatású alakja az indo-tibeti buddhizmusnak. Szanszkrit nyelvű munkáinak nagy része elveszett, de tibeti fordításban sokuk fennmaradt.

³⁶ Tib. *Padma 'byung gnas*. A buddhizmus tantrikus irányzatának művelője és terjesztője. Legendás életrajzai csodás elemektől hemzsegnak. Szülőföldje Oddijána, Kasmírtól nyugatra; más feltételezés szerint a mai Orissza állam területe. A tibeti *nyingma* irányzat alapító mestere, számos elrejtett és utóbb megtalált „kincs-szöveg” feltételezett szerzője, így a *Tibeti halottaskönyv* címen ismertté vált műé is.

³⁷ *sgra dang lotszsha slob tu btang*, RGM 205; CM 233.

³⁸ SCHAİK 2010.

³⁹ Akad olyan fordító, akinek nevéhez háromszáznál is több szentirat lefordítása kötődik. Lásd pl. RHALDI.

A szinkretikus tibeti buddhizmus

A IX. század első felére a buddhizmus indiai irányzata kerül meghatározó szerepbe. Ez egyrészt a buddhizmus *hínájána* vonulatának Kasmírban művelt ágát, a *szarvászti-vádát* jelenti, mely elméleti-dogmatikai értelemben és a szerzetesi regula tekintetében is meghatározó lett. Ugyanakkor a hétköznapi vallásgyakorlatban a *mahájána* buddhizmus *tantrikus* ága, a *vadzsrájána* lesz népszerű — ennek allegorikus figurája Padmaszambhava. Ő sajátos módszereivel utat talált a tibetiek szívéhez és ezzel mintegy megnyitotta az utat a mahájána filozófiák előtt is. Sántaraksita ugyanis az ind buddhizmus történetébe a korai mahájána iskolák, a *középut*, a *csak-tudat* és a *logikai-episztemológiai*⁴⁰ egyesítőjeként írta be a nevét, s e szintézis eredményét vitte magával Tibetbe is. Ezt a rendszert azután a második megtérés során alakuló szerzetesi központokban létrejövő skolasztikus irányzatok gazdagítják tovább.

Az első megtérésről szóló beszámolók a kínai irányvonalat ugyan vesztesnek írják le, de azt is megörökítik, hogy a kínai vezető szerzetes „hátrahagyja egyik csizmáját”, mondván: „Lesznek még követőim Tibetben.”⁴¹ Valóban: a kínai csan buddhizmus termékenyítőleg hatott a tibetire, ma is rendkívül népszerűek olyan irányzatok, amelyek szemléletét döntően befolyásolta. A bön és a buddhizmus kölcsönhatása szintén rendkívül erős volt, a jelenkori vallásgyakorlatban összefonódásukról beszélhetünk. Hogy e folyamat eredménye mennyiben tekinthető az eredeti buddhai tanítások átütő sikerének — vitatható. Itt csak utalni tudok arra, hogy a tibeti „népvallás” ma is rengeteg „egzotikus” vonást mutat: a dalai lámák mellett működő necsungi jós transzba esve ad tanácsot az uralkodónak, a szellemcsapdák, föld-, hegy-, vihar-, víz- és egyéb szellemek engesztelésére kitett *obók*, fára kötött állatok, démonűző szertartások, a buddhista liturgiába integrált jelképes emberáldozatok, a szertartásokon használt török, kardok, koponyacsészék, emberi csontból készült trombiták, a többnapos maszkos-táncos misztériumjátékok ma is részei a mindennapi vallásos életnek. Hasonlóképpen a dogmatikailag nehezen igazolható „metafizikai-kozmológiai” elképzelések a buddha-családokról, a nyugati buddhista körökben is népszerű megváltó buddha-anyáról, vagy a mitikus Sambhala királyságról, melynek ura egyszer majd ráront seregeivel a buddhizmus ellenségeire és elhozza a „buddhista” apokalipszist — nos, mindez igen távol áll az eredeti buddhai elképzelésektől.⁴² Természetes persze, hogy a zord tibeti viszonyok közepette, a nomád-félnomád életforma mellett a buddhai tanítások, a hatalom megszerzésének s megtartásának eszközeként, aligha tudtak volna valami elvont filozófia vagy egy elmélkedő-aszketikus, a hatalomtól és a világi javaktól elforduló életmódot hirdető vallási hagyomány formájában teret hódítani.

⁴⁰ A Nágárdzsuna alapította *madhjamaka* (tib. *dbu ma*); a Vasubandhuhoz és Aszangához kötődő *csittamáttra* (tib. *sems tsam*); valamint a Dignága és Dharmakírti nevével fémjelzett *pramána* (tib. *tshad ma*) iskolák a VII. századra Észak-India buddhista filozófiájának meghatározói voltak.

⁴¹ RGM 222; CM 249.

⁴² A témáról bővebben: CABEZÓN és SCHAİK — DALTON.

Értelmezhetjük úgy is ezt a folyamatot, hogy a „buddhizmus” nem azonos a szigorúan vett Buddha-tanítással: az alapeszme rendkívül sokféle szellemi irányzatot inspirált — éppen mert első hirdetői nem törekedtek teljes metafizikai, kozmológiai, eszkatológiai koncepciók kidolgozására, hanem elsősorban tudati-etikai vonatkozásokra összpontosítottak —, és terjedése során a helyi népi hagyományokba integrálódott. A lamaizmus, a buddhizmus e sajátosan átalakult, erősen szinkretikus változata egybeolvasztotta az ősi animista-totemisztikus-sámánista jelképeket és technikákat, mágikus-okkult rítusokat, a manicheizmussal rokon, dualista mitologikus és kozmológiai sémákat, a hindu *tantra*, az ősi ind jóga s a kínai őshagyományokon átszűrődött, alkimista elemeket ötvöző, misztikus tapasztalatokat célzó gyakorlatokat — mindezt abban az eredeti indiai buddhista etikai keretben, melynek kulcstanításai a tettek és tapasztalatok kauzális összefüggései, az önfegyelem és a nem-ártás.

E folyamat egyik aspektusa a buddhizmus tibeti történetének folyamatos átértelmezése. Ennek egy érdekes, apró, ám egy új felfedezés következtében filológiailag kivételesen szépen okadatolt példáját mutatom be:

Sántaraksita megérkezését Tibetbe döntő fordulatként örökítik meg a krónikák. Roppant érdekesek azonban a részletek. Az első megtérés idején nagy szerepet játszó klánok — például Dro, Nanam, Gar, Khön, Cshog, Ma — között a buddhista történetírók legtöbbször a Ba⁴³ nemzetség tagjait említik. Egyiküket igen negatív összefüggésben: a harmadik tankirály meggyilkolását többek közt Ba Tagnacsén⁴⁴ bűnéül róják fel. Talán ezért volt fontos a családnak, hogy a tibeti buddhizmus korai terjesztésében végzett üdvös tevékenységüket kellő hangsúllyal megörökítsék: ugyanis több változatban is ránk maradt egy *Ba Testamentuma*⁴⁵ című, ótibeti nyelven íródott beszámoló a buddhizmus tibeti megalapozásáról. Szerzőjének a Ba nemzetség egyik tagját, Ba Szelnangot⁴⁶ tartják, aki rendkívül fontos szerepet töltött be az uralkodó mellett. Több forrás szerint ő volt Sántaraksita meghívója, kikérdezője, illetve a Hét Kiválasztott, vagyis az elsőként felszentelt hét szerzetes és így Sántaraksita első tanítványainak egyike, későbbi szerzetesi nevén Jese Vangpo. Sántaraksita halála után ő veszi át a Szamje-kolostor vezetését.⁴⁷ Ha elfogadjuk a szerzőség tényét, rendkívül fontos kordokumentummal van dolgunk. A későbbi történeti munkák éppen így viszonyulnak hozzá: mint nagy tekintélyű szöveget idézik, illetve használják fel.⁴⁸ Az

⁴³ *'bro, sna nam, mgar, 'khon, chog, rna'*, illetve *sba/sbas/dba'*'ba'. Köztük zsangzung eredetűek is vannak, mások szoros kínai, sőt koreai csan buddhista kapcsolatokat áptak, némelyek egyaránt bábáskodtak az ind és a kínai tanítások meghonosítása mellett, és személyesen fáradoztak a szentiratok eredeti példányainak beszerzésében, hosszú utazásokat téve Kínába s más szomszédok felé is. Erről pl. SCHAIK 2010.

⁴⁴ *Sbas Stag rna can*, a 'Tigrisfűlű'

⁴⁵ *Dbá' bzhed/Sba bzhed*. MARTIN 1997: 23; HOFFMANN 43; SCHAIK 2011; KAPSTEIN 23–37.

⁴⁶ *Sba gsal snang*

⁴⁷ A korszakról magyarul HOFFMANN 169–173.

⁴⁸ „A legtöbb tudós úgy véli, hogy ez igaz, mert szerepel a tiszta Ba Szelnang testamentumában.” JAMGÖN KONGTRUL LODRÖ TAYÉ 239.

eredeti munkának több szövegváltozata ismert, a közelmúltig egy XI. és egy XII. századi kéziratot véltünk legkorábbinak. Ám néhány éve a dunhuangi leletek feldolgozása során egy kutató felfigyelt arra, hogy két kicsiny töredéken olyan szövegrészletek olvashatók, amelyek a Ba-krónikából ismerősek. A paleográfiai adatok alapján vélhetően a IX–X. században keletkezett szöveg töredéke ráadásul éppen egy kulcsmozzanatra vet fényt: arról tudósít, hogyan érkezett meg Sántaraksita a tibeti fővárosba, Raszába.⁴⁹ A lelet nem csak azért fontos, mert a VIII. század végének eseményeihez nagyon közeli keletkezésű, vagyis megalapozottan tekinthető egy kortárs beszámoló másolatának, hanem azért is, mert tartalmában olyan apró eltérések figyelhetők meg, amelyek, összevetve a későbbi párhuzamos szövegekkel, valamint az eseményről szóló késői (XIV. század utáni) krónikák megfelelő szöveghelyeivel, tendenciózus módosítások sorozatára vetnek fényt.⁵⁰ Maga az esemény központi jelentőségű, megörökítésének szövegszerű változása pedig remekül illusztrálja azt a tételt, hogy a történetírás a kurzus- és paradigmaváltások nyomán, a vezető elit aktuális érdekei alapján újra és újra átértelmezi a múltat.

A két töredéken szereplő mintegy hatsornyi szövegben arról van szó, hogy miután a — feltehetőleg ismeretlen — vendéget „elhelyezték” az idegenek számára kijelölt épületben, az uralkodó utasítja főtanácsosait, hogy vizsgálják meg: nem hozott-e magával Nepálból ártó varázsigeiket vagy rossz szellemeket.⁵¹ Mivel nyelvét nem beszélik és tolmácsot sem találnak, jobb híján a piacról hívnak egy kasmíri származású fiút, akinek bráhmín apját bűncselekmény miatt száműzték otthonról. Az ifjú neve Ananta, a tudományokban és a szent nyelvben járatos.

Ha áttekintjük a különböző krónikákban ennek az epizódnak a leírását, több eltérést is találunk; egy részük tartalmi, más részül stilisztikai. A legfontosabbak:

1. Érkezésekor az Apátot a dunhuangi töredék megfogalmazása szerint „elhelyezték”, a későbbi szövegekben: „kérték, időzzön ott egy keveset”, illetve egyéb udvariassági formulákat találunk, pl. „méltóztatott megérkezni”.⁵²

2. Feltűnő a különbség abban a tekintetben, hogy kitől származik a *kétely* Sántaraksita iránt, illetve egyáltalán megőrződik-e a „vizsgálati fogság” bármilyen értelemben. 2.1. A dunhuangi töredék és a *Dbā' bzhed* szövegében az uralkodó gyanak-

⁴⁹ A város neve eredetileg Rasza (*Ra sa*), azaz 'város'; 'fallal övezett terület'; később nevezték át Lhaszává (*Lha sa*), aminek jelentése: 'Istenek földje'.

⁵⁰ A két töredék és a vonatkozó közlemények adatait lásd a bibliográfiában. A szöveg latin betűs átírása két változatban is elérhető, de egyik sem pontos, ezért függelékben közlöm a saját olvasatomat.

⁵¹ A dunhuangi töredékben a megbízottak között nem látjuk Ba nemzetségébéli személy nevét, de lehet, hogy csak a lelet töredékessége miatt hiányzik. A későbbi szövegekben szerepel Ba Szangsi: Sántaraksita meghívója, kísérője. Az a tény, hogy a Ba klánbéliék a korai és a késői krónikák szerint is ott vannak az államalapító uralkodók körül, két ok egyikéből fakadhat: 1. valóban döntő szerepük volt az események alakításában, vagyis itt a tényeket látjuk viszont, avagy 2. a nemzetség tagjai sikeresen visszavetítették jelentőségüket, a későbbi történetírók pedig az ő beszámolójukra támaszkodtak. A kérdés eldöntése további vizsgálatot igényel.

⁵² tib. *bzhag; cung zhig bzhugs su gsol; phyag phebs par mchi*.

szik, ő ad parancsot a vizsgálatra. 2.2. Az időben és megszövegezésben legközelebbi Ba-krónika másik (*Sba bzhed*) változatában a király csak bizonytalan, de a kérdést már a miniszterek fogalmazzák meg. 2.3. A későbbiekben egyértelműen tanácsosaitól ered a gyanakvás, az elbeszélés megfogalmazása pedig ezzel kapcsolatban is mind több tiszteleti elemet tartalmaz. A XIV. századi Butön *Tantörténete* még említi a — Sang-klán embereinek javaslatára történő — vizsgálatot. 2.4. Ám a művet ismerő és idéző kortársa, a *Királytükör* szerzője egészen más értelmezésben említi az epizódot: az uralkodót egy jóslat⁵³ indítja a nevezetes Tanító meghívására, s amikor az megérkezik, szó sincs várakoztatásról, kikérdezésről. Egyetlen nyoma azért marad a bizonytalanságnak, mégpedig a király öltözetének leírásában: Sántaraksita fogadásakor az uralkodó derekán az öv nincs megkötve... A vendég ezt a Tan korai hanyatlásának baljós előjeleként értelmezi. 2.5. Az V. Dalai Láma a XVII. század derekán írta *A Tavaszkirálynő dala — Tibet krónikája* című munkáját. Ebben a kikérdezésről nincs szó, csak annyit említi, hogy a királynak egy társával „a kasmíri Ananta tolmácsolt.”⁵⁴ (Pedig egyébként rendkívül részletesen beszámol a király körül serénykedő személyek külföldi támogatásszerző útjairól; a főszereplők a Ba család prominensei.) A XIX. századi Dzsamgön Kongtrul így fogalmaz:

Amikor Triszong Decen király hírt vett, hogy egy híres mester, Sántaraksita Bódhiszattva Zahorban tartózkodik, elküldte Ba Szelnangot, hogy hívja meg őt. Mély tisztelettel, odaadón szolgált a tudóst a király.⁵⁵

3. Igen érdekes a *tolmács* szerepének változása: 3.1. Mint láttuk, eredetileg egy száműzött bűnöző fia, és csak jobb híján bízzák rá a feladatot (Dunhuang, Ba-szövegek). A *Dbá' bzhed* még említi származását, de hangsúlyozza, hogy mint kasmíri papi család gyermeke, ismerte a szentiratokat, tanult nyelvtant (azaz tudott szanszkritul) s orvoslást, így tudott közvetíteni a tudóssal való beszélgetés során. 3.2. A későbbi szövegekben nem esik szó Ananta származásának sötét eleméről, hanem kereskedői tevékenységével magyarázzák nyelvtudását és szerepét hangsúlyozzák. 3.3. A *Királytükör* kifejezetten jelentős figurává avatja:

a) A nevét *Ananda* alakban örökíti meg — miközben jelzi kasmíri származását, sőt apja nevét is (viszont bráhmín mivoltát és tibeti jelenlétének kriminális előzményét nem). Míg a korábbi forrásokban szereplő *Ananta* a hindu hagyományhoz kötődik és a kasmíri vaisnavák közt népszerű: jelentése 'végtelen', a hindu teremtésmítoszban a földet tartó és a világóceánban alvó Visnu ágyául szolgáló Sésa kígyó

⁵³ Több forrásban felbukkan az a történet, mely szerint Sántaraksita, Triszong király és Ba Szelnang egy korábbi életükben testvérek voltak, és fogadalmat tettek, hogy a következő buddha idején a Tan elterjesztésén fáradoznak majd. JAMGÖN KONGTRUL LODRÖ TAYÉ 239. RGM 203.

⁵⁴ *rgya me mgo dang kha che a nantas skad gyur byas pas.* — NGAG DBANG BLO BZANG RGYA MTSHO: *Bod kyi deb ther dpyid kyi rgyal mo'i glu dbyangs.* (3.2.6): *Khri srong lde btsan gyi skor.* Szerepel nála a Ba-gyerekek titkos buddhista szertartással történő temetése és újjászületésük „elrendezése”, ahol egy kínai szerzetes végzi a szertartást.

⁵⁵ JAMGÖN KONGTRUL LODRÖ TAYÉ 243.

neve, addig az Ánanda név — egyéb ind vonatkozásai mellett — a buddhista szentiratokból jól ismert, 'örömteljes' jelentésű kifejezés, többek között a történeti Buddhá unokaöccsét hívták így. E „névváltoztatás” is a buddhista tradíció hangsúlyosabb megjelenítésének igényéből fakadhat.

b) Ánanda már Sántaraksita érkezése *előtt* fontos poszton tűnik fel: a buddhista szerzetesek és a bön képviselői közötti vita-versenyen ő tolmácsol — láttuk, milyen hatású volt ez az esemény.

c) Triszong királyt és főembereit az ő tolmácsolásában tanítja Sántaraksita.⁵⁶

d) Az első hivatásos, királyi megbízatással dolgozó kánonfordítók egyike ő lesz.⁵⁷

A Ba-krónikák szerint a nézeteit firtató kérdésre Sántaraksita azt felelte, hogy „uraként a Három Kincset (Buddhát, az ő Tanát és szellemi közösségét) tiszteli, célja pedig az élőlények javát szolgálni.”⁵⁸ A tibetiek jó része ma is ezt feleli erre a kérdésre.

A térítés mint civilizáció

A tibeti állam alapításával szorosan összefonódik tehát az írásbeliség kezdete és a buddhizmus államvallása tétele. A tibeti buddhizmus sikerében azonban a vázolt politika- és vallástörténeti mozzanatok mellett, véleményem szerint, rendkívül fontos a *civilizatorikus* elem: katonai-politikai sikerek, a kínai mintára megszervezett államigazgatás és a szellemi élet sokszínűvé válása, az értelmiségi elit buddhista kultúrájú képzése ugyanis jelentős technikai-technológiai fejlődés kíséretében zajlott, melynek áldásos hatásait az „egyszerű emberek”, a hatalomtól és kolostori élettől távol élő földművesek, állattartó nomádok, kézművesek, kereskedők is élvezték. Szemükben az új hatalom új kultúrája leginkább e javaktól válhatott népszerűvé. A Selyemúthoz kapcsolódó kereskedelmi utak állami felügyelete megkönnyítette az árucserét és a kulturális közlekedést, a földművelés, kézművesség, gyógyászat, asztrológia terén rengeteg újdonságot hoztak a birodalomhoz csatolt területek szakemberei. A bölcs együttérzés megtestesüléseinek látott nagy királyok, fordítómesterek és tanítók ténykedése az egyszerű embereknek, a lelki vigaszon túl, praktikusán azt jelentette, hogy a zord éghajlat és a háborús viszonyok közepette számos civilizációs vívmány enyhítette fizikai szenvedéseiket.

A törvénykezés, az adminisztráció, az írásbeliség, oktatás, vallási élet területén történt intézkedések mellett a történetírók megemlékeznek a bányászat-kohászat-fémművesség megindulásáról, új gabonafajták és új földművelési módszerek megjelenéséről, földosztásról, a mértékegységek szabványosításáról. Figyelemre méltó, hogy ezeket határozottan „külföldről behozottként”,⁵⁹ illetve a buddhista tanítók és királyok áldásos tevékenységével összefüggésben említik, mintegy igazolandó, hogy az uralkodók „idegen” kultúrák iránti nyitottsága helyes és üdvös volt. Egy nagy területre kiterjeszkedő, sikeres

⁵⁶ RGM 203; CM 231–232. Ez Butönnél: OBERMILLER II/188.

⁵⁷ RGM 220; CM 247.

⁵⁸ *lhar dkon mchog gsum mchod/gtso bor sems can la phan pa bya* (SCHAIK-IWAO Appendix I).

⁵⁹ Pl. RGM 74; CM 106. (Kínai, tangut, szogd, mongol, ujjur, nepáli és indiai átvételek felsorolása).

birodalom esetében persze ez többé-kevésbé magától értetődő és kanonikus interpretációja is érthető. Az is figyelmet érdemel, hogy a technikai fejlődés megindulását a források nem kötik szigorúan az államalapítás időszakához. Tanúságuk szerint mind e változások a tankirályok *előtt* megkezdődtek. A mi szemünkben ez növeli az adott forrás történeti hitelességét, s egyúttal érdekes látni, ahogyan beillesztik ezeket az elemeket a *buddhista* Tibet történetébe. A civilizációs folyamat korábbi fázisainak mitikus időkben való ábrázolására már láttunk példát, itt röviden utalok még néhány jellegzetes elemre.

A „Szarvbanszületett” Rulakje csodálatos fogantatásáról már esett szó. Ő a „történelem előtti” időkben főminiszterként ténykedik, nevéhez, illetve a korszakhoz számos áldásos technikai vívmány megjelenését köti a hagyomány: vas-, réz- és ezüstércek bányászata, faszén segítségével végzett fémművesség, ekevas és járomvas készítése, szántás kétökrös fogattal, az öntözéstechnika megjelenése, a növénytermesztés elterjesztése, az enyv használata — sokatmondó lista... A szövegek szerint ekkor terjed el a bön vallás *szvasztika* (tib. *jung drung*) irányzata. Ebből — hangsúlyozom: pusztán a szövegek alapján — alkalmasint arra következtethetünk, hogy a Nyugat-Tibetben az V–VII. században fennállt zsangzsung államban már sikeres öntözéstechnika és korai fémművesség a bön-papok közvetítésével terjedhetett Kelet felé, legalábbis a közép-tibeti régióban, vagyis a fiatal tibeti királyság központi területein, és nem a kínai birodalom nagy múltra visszatekintő gazdálkodási mintáit vették át.⁶⁰ Nem merészkedve messzire a filológia terepétől annyit hozzátennék, hogy a nagy folyamok öntözte síkságok vízgazdálkodása nyilvánvalóan más technológiát igényel, mint a magashegyi régióké. Szongcen király tettei közt például ezt olvashatjuk:

az olvadékvizeket ciszternákba gyűjtötték,/a folyami vizeket csatornákba terelték,/a mértékeket elrendezték,/ a földeket felosztották,/ a népet írni tanították,/ a lovakat megjelölték,/ jó szokásokat vezettek be.⁶¹

Az említett legendás Padmaszambhava a második tankirály idején valahonnan délről érkezik, Nepál felől, de eredeti hazája egyes források szerint Kasmírtól nyugatra terült el. Amikor azt olvassuk, hogy az ártó démonok ellen varázslattal küzd, leigazza a vihartámasztó hegyszellemeket éppúgy, mint a vizek lakóit, a nágákat, akik a betegségeket hozzák az emberre, hogy varázstükröt használ, felajánlja a királynak a bölcsesség és hosszú élet elixírjét, s hogy „elhozta a völgyekből a vizeket”, azaz a sivatagos területek termékennyé tételére tett kísérletet — az ellenlábás nemesség ármánykodása miatt gyakran kudarcot vallva —, arra gondolhatunk, hogy olyan tudományokat próbált megismertetni a tibetiekkel, melyek hazájában már ismertek voltak, Tibetben azonban csodaszamba mentek, politikai ellenfelei pedig fekete mágianak láttatták azokat.⁶²

⁶⁰ HUMMEL szerint a zsangzsung birodalom az északi fennsíkon és az ÉK-tibeti területeken laza szövetségi viszonyban élő törzseket is magába foglalt, és a tibeti állam létrejöttét megelőzően fontos közvetítő volt a keleti, kínai, valamint a nyugati, hellenisztikus (Gandhára, Baktria), perzsa és ind kultúrák között.

⁶¹ RGM 74–75; CM 107.

⁶² Erről pl. RGM 204; CM. 232. Későbbi szerepéről, a máig élő buddhista ünnepekkel való kapcsolatáról sok helyen olvashatunk, pl. SCHAİK 2011. 35, 273, 277.

A geomanciáról esett szó Triszong király anyjával kapcsolatban (ő is használt egyébként varázstükröt „távolba nézésre”), de ugyanezt a tudományt alkalmazta a krónikák szerint az első tankirály, Szongcen kínai felesége is az első szentélyek helyének kijelölésekor és megépítésük idején, mert „amit nappal építettek, a démonok lerombolták éjjel”. Részletes útmutatása szerint a hátán fekvő Tibet-nőstényördög szíve az Otang-tó alatt található, éppen Raszában, a fővárosban. A tavat be kell temetni és szentélyt kell építeni fölé; az alvilág kapuja Ramocse alatt: ezt Sákjamuni Buddha szobrával kell lezárni. A kígyódémonok palotája, démonok erődje, skorpió formájú ártó föld-szellem, ölet felkínáló ördögasszony képében megjelenő föld-szellem és hasonlók: mindre konkrét megoldást javasol, utóbbira Mahésvara-szobrot.⁶³ Úgy vélem, ezek a „varázslatok” is a tibetieknek többé-kevésbé újkeletű, kínai eredetű tudás megjelenésének nyomát őrzik.

Összességében tehát a tibeti buddhista történetírói hagyomány alapján az a kép rajzolódik ki, hogy az általános kulturális és gazdasági-technikai változások megelőzték s megalapozták a tibeti államiság létrejöttét, ezek összekapcsolódtak a buddhizmussal, s így az adott korban modernnek számító birodalom szükségszerűen távolodott el a nomád, törzsi életformának addig megfelelő vallási formáktól, és csatlakozott a térség uralkodó szellemi áramlatához. Ám éppen mert nem egy kész, működő, civilizált birodalom „veszi át” a buddhizmust, hanem az állammá válás a buddhizmus sajátosan megfelelő arculatának kialakításával párhuzamosan zajlik — a folyamat hosszasan elhúzódik, végeredményeképpen pedig egy rendkívül vegyes vallási-filozófiai ötvözet jön létre, amely azonban — szemben a kínai buddhizmussal, de hasonlóan az indiai hinduizmushoz — a teljes társadalmat áthatja és a mai napig meghatározza a tibeti nép önazonosságát és kultúráját. Látható, hogy a tibeti buddhista történetírók a mitologikus történetzempléttől lassan eltávolodva megkísérelnek forráskritikán alapuló vallástörténetet összeállítani, s a sokféle hagyomány szálait gondosan összesimítani. A múlt kanonikus elbeszélésében maradnak egyenetlenségek, de összességében a tibeti történelmet sikerül úgy bemutatniuk, mint egy nép üdvtörténetét: a szelíd együttérzés küzdelmét a vad, démoni erőkkal, mely küzdelem a barbár szellemek megbékéltetésével s az ország felvirágzásával végződik.

Függelék

A dunhuangi *Ba testamentuma töredék* (British Library, Or.8210/S.9498) latin betűs átírása; a 6. sor elé besúrvva a közvetlenül hozzá illeszkedő Or.8210/S.13683 töredék. A korábban publikált szövegen (SCHAİK — IWAO) eszközölt javításaimat félkövér szedés jelzi.

⁶³ CM 163–167; RGM 131–133.

- 1: [... 'i] lags gtol ma mchis /ra sa'i beng gang du bzbag / /zhang lon chen po blon rgyal sgra legs [...]
 2: [...] du bcugs na /lha bal gyi ngan sngags dang /'hra men lta bu yod dam myed / /lhugs phri[g ...]
 3: [...l]o ts[a pa m]a mchis te / /tshong dus kha drug du /kha che dang yang li lo tsa pa 'tshal [...]
 4: [...e [sby]in che chung gnyis dang//kha che a nan ta dang gsum rnyed ~~me~~ ma [...]
 5: [...] bram ze skyes bzang kha che yul na /~~stson~~-sbyor rngams po che [x]u[...]
 Or.8210/S.13683: [...]u lags st[e]/[!xx]bram z[e]'6: i [g]tsug lag dang/smrang lugs da[ng ...]

Bibliográfia

RGM, illetve *Királytükör*: lásd SA SKYA BSOD NAMS RGYAL MTSHAN.

CM: lásd TAYLOR — YUTHOK.

Ba testamentuma töredék [Fotók, latin betűs átírás, referenciák.] A British Library-ben, jelzetük: Or.8210/S.9498(A): http://otdo.aa.tufts.ac.jp/archives.cgi?p=S_9498A
 Or.8210/S.13683(C): http://otdo.aa.tufts.ac.jp/archives.cgi?p=S_13683C.

BECKWITH, Christopher I.: *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the struggle for great power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*. Princeton University Press 1993.

BELLEZZA, John Vincent: *Zhang Zhung. Foundations of Civilization in Tibet. A Historical and Ethnoarchaeological Study of the Monuments, Rock Art, Texts, and Oral Tradition of the Ancient Tibetan Upland*. Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2008.

BLONDEAU, Anne-Marie: „Le ‘découvreur’ du Mañi bka’-’bum était-il Bon-po?”, in LIGETI, L. (szerk.): *Tibetan and Buddhist Studies*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. Vol. 1. 77–123.

BU STON RIN CHEN GRUB (1322) „Bde bar gshegs pa'i bstan pa'i gsal byed chos kyi 'byung gnas gsung rab rin po che'i mdzod”, in *Bu ston chos 'byung*. Krung go'i bod kyi shes rig dpe skrun khang, Beijing 1988.

BUTÖN RINCSENRUB: *Buddha élete*. (Ford. Tóth Erzsébet) Orientalisztikai Munkaközösség — Balassi Kiadó, Budapest 1999. (Butön Tantörténetének egy részlete, magyar nyelven.)

CABEZÓN, José Ignazio (ed.): *Tibetan ritual*. Oxford University Press, Oxford — New York 2010.

HAARH, Erik: *The Yar-lung Dynasty: A study with particular regard to the contribution by myths and legends to the history of ancient Tibet and the origin and nature of its kings*. G. E. C. Gad, Copenhagen 1969.

HOFFMANN, Helmut: *A tibeti műveltség kézikönyve*. (Ford. Csatlós P.) Terebess Kiadó, Budapest 2001.

HUMMEL, Seibert: *On Zhang-Zhung*. LTWA, Dharamsala 2000.

JAMGÖN KONGTRUL LODRÖ TAYÉ: *Buddhism's journey to Tibet (The Treasury of Knowledge II–IV)*. Kalu Rinpoché Translation Group, Snow Lion Publications, Ithaca, New York 2010. (Az eredeti mű: 'Jam mgon kong sprul blo gros mtha' yas (1813–1899): *Shes bya mdzod*.)

- KAPSTEIN, Matthew T.: *The Tibetan assimilation of Buddhism. Conversion, contestation and memory*. Oxford University Press 2000.
- KEOWN, Damien: „Sahor”, in *A Dictionary of Buddhism*. 2004. (Encyclopedia.com) <http://www.encyclopedia.com/doc/1O108-Sahor.html>
- KÖRÖSI CSOMA Sándor: „Enumeration of Historical and Grammatical Works to be met with in Tibet”, *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 1838.
- KUIJP, Leonard van der: „Tibetan Historiography”, in CABEZÓN — JACKSON: *Tibetan literature: Studies in genre*. Snow Lion, New York, Ithaca 1996. 39–56. <http://www.thlib.org/encyclopedias/literary/genres/genres-book.php#!book=/studies-in-genres/hb/dn1/>
- Ma ni bka' 'bum: a collection of rediscovered teachings focussing upon the tutelary deity Avalokiteśvara*. Trayang and Jamyang Samten, New Delhi 1975. http://www.rigpawiki.org/index.php?title=Mani_Kabum
- MARTIN, Dan: *Tibetan Histories: A Bibliography of Tibetan-Language Historical Works*. Serindia Publications, London 1997.
- *Bön Bibliography*. New Combined Version June 1, 2013 <https://sites.google.com/site/tibetological/bon-bibliography>
- MGON PO RGYAL MTSHAN (szerk.): *Sba bzhed ces bya ba las sba gsal snang gi bzhed pa*. (X. sz.) Mi rigs dpe skrun khang, Lhasa 1982.
- NGAG DBANG BLO BZANG RGYA MTSHO (az V. Dalai Láma) (1643): *Bod kyi deb ther dpyid kyi rgyal mo'i glu dbyangs*. Mi rigs dpe skrun khang, Pe cin (Beijing) 1957. http://tbrc.org/#library_work_Object-W1KG5761
- OBERMILLER, E.: *The history of Buddhism in India and Tibet by Bu-ston*. Sri Satguru Publications, Delhi 1986.
- Old Tibetan Documents Online*: <http://otdo.aa.tufts.ac.jp/>
- RHALDI, Sherab: „Ye-shes-sde, Tibetan Scholar and Saint”, *Bulletin of Tibetology*. Namgyal Institute of Tibetology, Gangtok — Sikkim. 38/1. (2002/1.) 20–36. http://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/bot/pdf/bot_2002_01_04.pdf (2012-02-14)
- SA SKYA BSOD NAMS RGYAL MTSHAN (1350 k.): *Rgyal rabs gsal ba'i me long*. Mi rigs dpe skrun khang, Beijing 1981. http://tbrc.org/link/?RID=W19710#library_work_Object-W00CHZ0103341
- SCHAIK, Sam van — DALTON, Jacob: „Where Chan and Tantra meet: Tibetan syncretism in Dunhuang”, in WHITHFIELD, S. — SIMS-WILLIAMS, U. (szerk.): *The Silk Road: Trade, travel, war and faith*. The British Library, London 2004. http://bl.academia.edu/SamvanSchaik/Papers/1406221/Where_Chan_and_Tantra_Meet_Buddhist_Syncretism_in_Dunhuang
- SCHAIK, Sam van — IWAO, Kazushi: „Fragments of the Testament of Ba from Dunhuang”, *Journal of the American Oriental Society* CXXVIII/3 (2008 [2009]) 477–487. http://findarticles.com/p/articles/mi_go2081/is_3_128/ai_n42473879/pg_5/?tag=content;coll

- SCHAIK, Sam van: „The Abbot, or Ironing out History’s Wrinkles”, in *earlyTibet.com: Notes, thoughts and fragments of research on the history of Tibet* <http://earlytibet.com/2009/11/30/the-abbot/>
- „Tibetan Chan IV: The Great Debate”, in *earlyTibet.com: Notes, thoughts and fragments of research on the history of Tibet* <http://earlytibet.com/2010/03/31/tibetan-chan-iv/>
- *Tibet. A history*. Yale University Press, New Haven — London 2011.
- SMON LAM RGYA MTSO (szerk.): *Bka’ chems ka khol ma* (XI. sz.) Kansu’u-mi rigs dpe skrun khang, Lanzhou 1989. — Erről ld. KUIJP: „Tibetan Historiography” 47–49.
- SØRENSEN, P.K.: *Tibetan buddhist historiography: The Mirror illuminating the royal genealogies. An annotated translation of the XIVth century chronicle rGyal-rabs gsal-ba’i me-long*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994.
- SZEGEDI MÓNika: „Tibet korai története. Földrajz és történelem”, *História* 2008/3. 3–7. <http://www.historia.hu/archivum/2008/tart0803.htm>
- SZERB, Janos: *Bu ston’s History of Buddhism in Tibet*. Verlag der ÖAW, Vienna 1990.
- SZÖPA, Lhündrup: *Tibeti buddhizmus első kézből I.* (Ford. Agócs T. — Szegedi M.) Tibet Társaság, Budapest 1995.
- TAYLOR, Comas — YUTHOK, Lama Choedak: *The Clear Mirror. A traditional account of Tibet’s golden age. Sakyapa Sonam Gyaltzen’s Clear Mirror on royal genealogy. (rGyal-rab gsal-ba’i me-long, Bsod-nams rGyal-mtshan Sa-skyapa bla-ma dam-pa, 1312–1375)*. Snow Lion, Ithaca NY 1996. http://www.rigpawiki.org/index.php?title=The_Clear_Mirror:_A_Royal_Genealogy
- The International Dunhuang Project (IDP)*: <http://idp.bl.uk/>
- URAY, Géza: „The Old Tibetan Sources of the History of Central Asia up to 751 A.D.: a Survey”, in HARMATTA, János (szerk.): *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 275–306.
- „The Narrative of Legislation and Organization of the Mkhas-pa’i dga’-ston: the origins of the traditions concerning Sron-brcan sgam-po as first legislator and organizer of Tibet”, *Acta Orientalia Acad. Scientiarum Hungaricae* 26/1 (1972) 11–68.
- „L’emploi du tibétain dans les chancelleries des états du Kan-sou et de Khotan postérieurs à la domination tibétaine”, *Journal Asiatique* 269/1–2 (1981) 81–90.
- további művei: http://hu.wikipedia.org/wiki/Uray_Géza
- VOSTRIKOV, A. I.: *Tibetan Historical Literature*. Indian Studies Past and Present, Delhi 1970. (Curzon, Surrey 1994)
- ZAHIRUDDIN, Ahmad: *A History of Tibet by the Fifth Dalai Lama of Tibet*. Indiana University, Research Center for Inner Asian Studies, Bloomington 1995).
- Online szótár a történeti szövegekhez: http://dictionary.thlib.org/#iframe=http://www.thlib.org/reference/dictionaries/tibetan-dictionary/&div_id=universal_navigation_content
- Az internetes források utolsó megnévezése: 2013. 08. 24.